

Íme, kivetttel e napon...

A nyilvános vezeklők kiűzésének és visszafogadásának rítusa

Történelmi háttér

A gyónás nem az egyetlen és nem is a legeredetibb módja a keresztény (katolikus) bűnbánattartásnak. Habár régóta nem gyakorolták már, a liturgikus könyvek egészen a *Pontificale Romanum* 1961-es reformkiadásáig¹ megőrizték egy másik lehetőségnek, a kánoni bűnbánatnak legalább rituális emlékezetét. Míg a gyónás, más néven az elégtételes („tarifás”) bűnbánat magánjellegű, gyakorlatilag liturgiátlan, áldozópapi hatáskörben marad és tetszőleges alkalommal megismételhető, addig a kánoni bűnbánat nyilvános, kidolgozott liturgikus keretben zajlik, püspök szolgáltatja ki, és az életben csak egyszer van rá lehetőség.

Eredete a keresztény ókorba nyúlik vissza. Az apostoli és a patrisztikus kor a keresztséget olyan gyökeres, az egész személyiséget átformáló megtisztulásnak és megszentelődésnek érzékelte, hogy elképzelhetetlennek tartotta a keresztségi kegyelem elvesztését, vagy ha ez mégis megtörtént, komoly kétségei voltak afelől, hogy a kegyelmi állapot helyreállítható. A főbűnök, amelyek ezt a veszélyt hordozták magukban, mindenekelőtt a gyilkosság, a házasságtörés és a hittagadás voltak. Közülük leginkább az utolsónak volt nagy gyakorlati jelentősége a keresztényüldözések korában. (Ebből az a pozitív következtetés is adódik, hogy az előbbieket nem fordultak elő gyakran.) Míg a vértanúkat (*martyres*) nagy tisztelet övezte, az eredeti értelemben vett hitvallóknak pedig (*confessores*), akik vértanúhalált ugyan nem szenvedtek, de hitük megvallásáért kínzást vagy más gyötrelmet álltak ki, különleges karizmákat tulajdonítottak, az elbukottak (*lapsi*), akik félelemből vagy fájdalom hatására megtagadták hitüket, a keresztény közösség megvetésével találkoztak. Az üldözések elmúltával ők általában vissza akartak volna térni az Egyházba, hiszen valódi meggyőződésük ellenére, kényszerből cselekedtek, de a befolyásos teológusok közül számosan úgy foglaltak állást, hogy a föloldozás egyáltalán nem, vagy legföljebb életveszélyes helyzetben adható meg. E nézet fő képviselői Afrikában Tertullianus és Cyprianus, Rómában Novatianus voltak. Az üldözések elmúltával azonban a megengedőbb álláspont diadalmaskodott, amelyet a leghatásosabban Szent Ambrus fejtett ki a bűnbánatról tartott beszédsorozatában.²

Közmegegyezéssé vált véleménye lehetővé tette a kánoni bűnbánat intézményének és rítusainak kialakítását. A kereszténység népegyházi jellegének erősödésével azonban már korán, legkésőbb a VI. századra széles körben elterjedt az a visszaélés, hogy a súlyos bűnösök nem vállalták a kánoni vezeklés szigorú követelményeit, hanem halogatták a megtérést, és csak haláluk közeledtével vagy életveszélyes helyzetben (*in articulo mortis*) igényelték az ilyen esetekre fönntartott —és természetesen kevésbé megterhelő— „gyorsított eljárást”. Hiába ostorozták a zsinatok ezt a kárhozatos szokást, hatékony megoldást csak a gyónásnak az inzuláris szerzetesség révén elterjedő gyakorlata

hozott, míg a kánoni bűnbánat a legsúlyosabb és kiemelten közérdekű esetekre szorult vissza.³ Ebből azonban az is következik, hogy a rítusok, amelyeket a liturgikus könyvek megindító állhatatossággal hagyományoztak, a IV–V. században alakultak ki és éltek virágkorukat, azaz hamisítatlanul késő ókori gyakorlatot őriznek, mind ami társadalmi beágyazottságukat, mind ami legalapvetőbb szertartási gesztusaikat illeti.

A nyilvános vezeklés

A kánoni bűnbánat középpontjában a nyilvános vezeklés áll, vagyis az idő, amelyet a bűnbánó a vezeklők rendjében köteles tölteni. Ez idő alatt olyan aszketikus és szimbolikus kötelezettségeket vagy tilalmakat vállal, amelyek társadalmilag és térbeli módon fejezik ki állapotát. A vezeklés rituális logikája tehát az, hogy a kegyelmi állapot egyben társadalmi állapot: az Egyházhhoz való tartozás, szentségi, mindenekelőtt eucharisztikus közösség (kommenzalitás),⁴ az Egyház pedig szimbolikus tér, amely valóságos terekben fejeződik ki: elsősorban a templomban, de ugyanígy a városban, az utakban és a házakban, különösen pedig az ágyban és az asztalban. Ennek megfelelően a vezeklés a társadalomból és a társadalmat megjelenítő terekből való átmeneti kirekesztés önkéntes vállalása meghatározott időre. Hogy milyen kötelezettségeket és tilalmakat jelentett, azt a bűnök és az elkövetők hierarchiájának megfelelően a penitenciálénak nevezett könyvek részletezték a középkorban:⁵ minél súlyosabb volt a bűn, és minél magasabban állt az egyházi ranglétrán az elkövető, annál súlyosabb volt a vezeklés. A dolog érzékeltetésére azonban alkalmasabb egy késő középkori, differenciálatlanabb felsorolás:⁶

- 1) Lenből készült ruhát ne viseljenek (azaz „szőrzsákba” öltözzenek; ehhez társul még a haj lenyírása és a borotvátatlanság).⁷
- 2) Templomba ne lépjenek be.
- 3) Meztláb járjanak.
- 4) Úton ne járjanak, legalábbis ahol ezt veszedelem nélkül megtehetik.
- 5) Bottal járjanak, jelezvén, hogy zarándokúton vannak.
- 6) Ne éljenek saját vagyonukból, hanem csak alamizsnából.
- 7) A földről egyenek, és ne maradjanak hosszan ugyanott, csak amíg esznek; fedél alatt ne háljanak és éjszakára ne vetkőzzenek le, se lábukat meg ne mossák.
- 8) Kenyéren és vízen böjtöljenek.
- 9) Ne szóljanak senkihez, csak papi engedéllyel, és csak a legszükségesebbeket.
- 10) Az őket érő jogtalanságokat türelemmel viseljék.
- 11) Minden templom előtt, ahol elhaladnak, öt térdhajtást, és mindegyik térdhajtásra öt Mi-
atyánkot végezzenek.
- 12) Undok bűneiket vallják meg a püspöknek vagy a püspök penitenciáriusának.

Jól látható tehát, hogy a vezeklés nem egyszerűen aszketikus, hanem szimbolikus-rituális tevékenység. A környező társadalom pontosan meg tudja különböztetni a vezeklőt az egyszerű földönfutótól, és erre a vezeklő rá is szorul, hiszen alamizsna, kenyér és víz, átmeneti szálláshely nélkül az életét kockáztatná, és még arra sincs lehetősége, hogy elmondja, ha valamire szüksége van. Ő köteles türelemmel viselni a meggyetést és a sértést, a társadalom viszont köteles segíteni, védelmezni őt. Olyan terekben

él: a templomon kívül vagy annak előcsarnokában, az út mellett, a földön étkezve vagy a szabad ég alatt hálva, amelyek a társadalmi terek perifériáján helyezkednek el.

A penitenciálék másik tárgya, hogy milyen hosszú időt töltsön a bűnbánó a vezeklők rendjében. Egy elterjedt tévedéssel szemben a búcsúengedélyekben föltüntetett időtartamok nem a purgatóriumban letöltendő éveket jelentik, hanem azt az időt, amelyet az illetőnek a vezeklők rendjében kellene eltöltenie, ha a búcsúban nem részesülne. Ezek az évek a kánoni bűnbánat visszaszorulása után is megmaradtak tehát mint a vezeklés „mértékegységei”. De a gyakorlat a középkor folyamán tovább stilizálódott: előbb hamvazószerdától nagycsütörtökig, majd helyenként már csak nagyhétfőtől nagycsütörtökig tartott a vezeklés.

Nem sokat lehet tudni arról, hogyan nézett ez ki a valóságban, milyen gyakorlati jelentősége volt. Az azonban biztos, hogy a húsvétra és legkésőbb a XIII. századtól kezdve az éves szentáldozásra való fölkészülés⁸ aszketikus jellege összerosódott a kánoni bűnbánat emlékezetével. Ez a folyamat párhuzamban áll a katekumenátus és a keresztség rítusaival. Mindkét esetben egy sajátos, megkülönböztetett csoportra vonatkozó rítus vált az egész társadalom gyakorlatává. A katekumenátus eredetileg is a beavatatlanság, a „még nem” állapot intenzív, ritualizált megélése volt: a hittanuló nem egyszerűen nem léphetett be a templomba, hanem az egész nagyböjt során a templom előcsarnokában, a bezárt ajtók előtt kellett várakoznia, bizonyos alkalmakkor pedig beléphetett ugyan, de hamarosan kiutasították, hogy majd a megfelelő időben ünnepélyesen bevezessék.⁹ A nyilvános vezeklő valamiféle második katekumenátust, egy egyszerre „már és még nem” állapotot élt meg intenzíven, mintegy visszakerülve a keresztség előtti állapotba. A társadalom mindkettő iránt szolidáris volt. A hittanuló és a vezeklő, főleg e rítusok visszaszorulása után, eleven szimbóluma lett annak a negatív vallási állapotnak, amelyet az előkészületi időszak föltételez, ezért a nagyböjt immár azt jelentette, hogy mindenki önkéntesen magára vállalja a vonatkozó tilalmaknak legalább egy részét. Elég ezt azzal érzékeltetni, hogy a középkorban és a kora újkori Franciaországban az úgynevezett böjti lepellel takarták el a szentélyt az egész gyülekezet előtt,¹⁰ és hogy a hamvazás eredetileg a nyilvános vezeklés megkezdéséhez kötődött.

A vezeklők visszafogadása nagycsütörtökön

A szó szoros értelmében vett liturgikus keretei azonban a vezeklési időszak megkezdésének és befejezésének voltak. Valószínű, hogy eredetibb a vezeklés befejezésének, a vezeklők visszafogadásának és föloldozásának (*reconciliatio*) rítusa. Ezt azért föltételezhetjük, mert vannak olyan korai, VII–X. századi források,¹¹ amelyekben a vezeklés kezdete kevésbé nyilvános és liturgikusan kidolgozatlanabb, míg a visszafogadás liturgiája érett változatában áll előttünk. Másrészt az lehet a magyarázat, hogy a bűn és így a következményét jelentő kiközösítés nem kollektív és nem rögzíthető az időben, tehát a bűnösök egyesével és az elkövetés után lehetőleg minél hamarabb kell, hogy megkezdjék vezeklésüket,¹² a visszafogadás azonban ünnepélyes, közösségi esemény, amelyet indokoltan helyeznek el a nagyheti szent háromnap, azon belül pedig az eucharisztikus közösség létesítő eseménye, az utolsó vacsora emlékezetének napján.

A szertartást Európa különféle egyházai rájuk jellemző változatokban végezték, de az egyes úzusok összehasonlítása nem lehet e rövid és fenomenológiai-morfológiai szempontú tanulmány feladata.¹³ Helyette a magyar liturgiátörténet legkorábbi, mértéktartó és világos szerkezetű ordóját, azaz rendtartását mutatom be, amely a rítussor minden jellemző mozzanatát tartalmazza.¹⁴ Kora, a XI. század vége is tájékoztató anynyiban, hogy egy, már teljes és megszilárdult, de még minden finomítástól, részletezéstől mentes formát őriz.¹⁵

A szertartás a római időszámítás szerinti harmadik órában, a délelőtt közepén indul, azaz megelőzi a nap miséjét, amelyen az eucharisztikus közösség majd helyreáll, és amely az Egyház teljességét jeleníti meg: a római pápai misék nyomán a püspök tizenkét áldozópap, hét szerpap, hét alszerpap és két akolitus segédletével celebrál. A püspök már ehhez a miséhez öltözik be, és mondja el közben a *praeparatio missae* hét előkészületi zsoltárát.

A hét szerpap egyike azonban, mégpedig a főesperes (*archidiaconus*), aki más szertartások alkalmával is mediális, mondhatni hermési szerepet tölt be, nem az ünnepi misének megfelelő öltözékét veszi föl, hanem egyetlen fehér ruhában (*alba*), mezítláb áll a vezeklők között. Ezzel létrejön a két pólus: egyfelől az Egyházat megjelenítő, ünnepi ruhákba öltözött klérus, másrészt a zsákba öltözött, mezítlábas vezeklők. A kettő közt a kapcsolatot és így a helyreállítás esélyét a főesperes jeleníti meg, aki alanyilag ugyan az első csoporthoz tartozik, de megjelenését tekintve a másodikhoz alkalmazkodik. Ezt a helyzetet képezi le a két csoport elhelyezkedése is. A püspök a templom kapuja előtt (*prae foribus*), a vezeklők felé fordulva ül bírói székén, az antik *sella curulis* liturgikus örökösét jelentő *faldistorium*-on, míg asszisztensei mellette és körülötte állnak. A főesperes a vezeklőkkel távolabb, velük szemben áll a templom előcsarnokában (*in atrio*). A rubrikák (szertartási leírások, utasítások) ősi, egész Európában elterjedt szövegek maradványaiból állnak össze, így adataik nem a korabeli térviszonyokat írják le. Jobban alkalmazhatók egy római típusú bazilika terére, ahol a templom kapuja előtt valódi, oszlopsorokkal szegélyezett, nyitott, négyszögletű átrium épült. Ez az átrium a kint és a bent közti átmeneti tér, amely igen alkalmas a vezeklők állapotának modellezésére,¹⁶ és viszonylag nagy területe miatt lehetővé teszi a következő mozzanatot, a szakaszos közelítést.

A püspök ekkor egy zsoltárszövegű antifónát énekel: *Venite, filii, audite me, timorem Domini docebo vos!* („Jöjjetek, fiaim, hallgassatok engem, az Úr félelmére tanítlak titeket!”) Erre a főesperes térdhajtásra, majd fölállásra (*Flectamus genua! Levate!* – „Hajtsunk térdet! Álljatok föl!”) szólítja a vezeklőket. Ez így ismétlődik meg még kétszer, a vezeklők pedig az antifóna minden egyes elhangzása alatt közelebb járulnak a püspökhöz. Bár az átrium önmagában is határsáv, a két pólus közti szakaszt hívások, megállások, térdhajtások, azaz a püspök részéről hívás és biztatás, a vezeklők részéről tartózkodó, félelmet és tiszteletet kifejező gesztusok osztják további részekre. A profánnak a szentbe való rituális behatolását az különbözteti meg az illetéktelen behatolástól, hogy rendezett, tagolt, időben elnyújtott folyamat. Ennyiben rokon, és ennyiben különbözik a kultusz és a szentségtörés... A harmadik térdhajtás már a püspök előtt történik. A vezeklők és a főesperes ekkor a püspök lábaihoz borulnak, és a fölál-

lásra szólító formulát már nem a főesperes, hanem a püspök jelzésére egy másik, ünnepélyes díszbe öltözött és a püspök mellett álló, tehát az ő pólusához tartozó szerep mondja ki. A vezeklők és a főesperes erre fölállnak, a „Jöjjetek” kezdetű antifónát pedig a teljes klérus énekli újra, ekkor már hozzávéve a teljes 33. zsoltárt, és versenként megismételve az antifónát. Ezzel a rítus első szakasza nyugvópontra ért, de még mindig csak a kapuk előtt vagyunk.

A főesperes ekkor a híres *Adest, o, venerabilis pontifex, tempus acceptum* („Itt van, ó, tisztelendő főpap, az alkalmas idő”) kezdetű allokúcióval (retorikus, de kötött szövegű liturgikus buzdítás) fordul a püspökhöz, amely párhuzamba állítja a keresztség vizét és a bűnbánat könnyeit, a hittanulókat és a vezeklőket, az Egyház gyarapodását a megtértek és a visszatértek által. Ezt követi a szertartás szakramentális, azaz vallási értelemben „hatékony” szakasza. A vezeklők ismét leborulnak. A leborulás itt és később nemcsak az alázat gesztusa, hanem a szimbolikus halálé is, amely az új emberként való újjászületés feltétele. Ebben az értelemben használja a leborulás gesztusát például a papszentelés, a szerzetesavatás vagy a nászmise is. A tulajdonképpeni liturgikus imádság egy hosszabb szöveg (*Deus, qui humani generis benignissimus es conditor* — „Isten, ki az emberi nemnek jóságos alkotója vagy”), amely stílusával a *prex*-ekre emlékeztet: azokra a konsekrációs imákra, amelyeket a püspök személyek vagy tárgyak fölszentelésekor énekel, úgynevezett prefációtónuson. Van, ahol ez vagy egy másik, vele rokon ima formailag is megkapja a *prex*ek jellegzetes bevezető dialógusát és dallamát, de mivel itt nem történik valódi konsekráció, az általam elemzett ordó megelepszik a stilisztikai, asszociatív kapcsolattal. A főimát öt zsoltár, három verzikulus (együtt úgynevezett précesz) és egy rövid könyörgés vezeti föl. Ez a liturgiában szokásos műfaji fokozás egyrészt a főima jelentőségét nyomatékosítja, másrészt az előkészítő imák tartalmilag eltérnek tőle, mert apologetikus jellegűek. Mind a zsoltárok és a verzikulusok, mind a bevezető ima a püspök szolidaritását fogalmazzák meg a vezeklők iránt, hangsúlyozzák az ellentétet személyének méltatlansága és hivatalának méltósága között. A főima után egy újabb, rövid könyörgés következik. Kompozíciós értelemben ez szimmetrikus a főima előtti, apologetikus könyörgéssel, de szerepe már a főima lecsengetése, hatásának megerősítése.

Itt megint a főesperes következik a *Redintegra in eis, apostolice pontifex* („Állítsd helyre bennük, apostoli főpap”) kezdetű, rövidebb allokúcióval. A püspök figyelmezteti a vezeklőket, hogy amit a bűnbánattal lemostak, ahhoz többé vissza ne térjenek, majd mindjárt újra fölhangzik a „Jöjjetek” antifóna a 33. zsoltár verseivel váltakozva. Közben a főesperes egyesével a püspök kezébe adja a vezeklők kezét, a püspök pedig továbbadja őket képviselőjének, azaz annak a szerepjának, aki az első szakaszban a harmadik fölállásra szólította őket. A püspök és a szerep vezetésével, más források alapján vélhetően sorban, egymás kezét fogva bevonulnak a templom közepéig, amelyet a rubrika kifejezően a templom vagy az Egyház ölének (*gremium ecclesiae*) nevez. A jelenet annak a megismétlése, amikor a kereszttelendő az *Ingredere in templum Dei* („Lépj be Isten templomába”) szavakra, a pap stóláját fogva először lép be a templomba, de hasonló például az asszonyok bevezetésének szertartása is a nászéjszaka, majd a szülés után.

Itt a püspök újabb allokúciót intéz a vezeklőkhöz. Ez egyfelől a főesperes előző két allokúciójának felel meg: mindhárom a rítussor szakaszait hivatott összekapcsolni. Másfelől valamiféle buzdítás, amelynek fő motívumai a visszaeséstől való tartózkodás és az Isten irgalmába vetett bizalom. A nagycsütörtöki ordóban először itt fogalmazódik meg a paradicsomból való kiűzetés párhuzama, amely a hamvazószerdai ordóknak meghatározó témája, ami viszont a reményt illeti, a püspök Dávid király vétkére utal, aki egyszerre követett el gyilkosságot és házasságtörést, mégis bocsánatot nyert.

Az utolsó szakasz a szakramentális rész megfelelője, azzal a különbséggel, hogy amaz inkább a határhelyzetet jelölte, a rítus tulajdonképpeni váltópontja volt, ez pedig már aggregációs jelentőségű, az elért, új állapotot fejezi ki és erősíti meg. Azt a szerepet, amelyet korábban a „Jöjjetek” antifóna és a 33. zsoltár töltött be, itt a *Cor mundum crea in me, Deus* („Tiszta szívet teremts bennem, Isten”) antifóna és az 50. zsoltár veszi át. Ezalatt a püspök a vezeklőkkel a templom közepéről a kórusba (*oratorium*) vonul: ez újabb határátlépés, hiszen a kórust a hajótól a középkorban kapuval ellátott rekesztő, úgynevezett lettner választotta el — római térviszonyok között a *gremium ecclesiae* lehetett a kórus, az *oratorium* pedig a rekesztővel elkülönített presbitérium (a bazilikák apszisos szentélye). A kórusban ismét leborulnak — emlékezzünk, hogy ezt tették először a kapu elé érve, majd a szakramentális rész alatt is —, míg a klérus litániát énekel. Bizonyára a mindenszentek litániájáról van szó, vagyis az Egyházba visszafogadottak a belsőbb térszakaszba, a kórusba lépve mintegy új társadalomba is kerülnek, a szentek társaságába. A litániát öt verzikulusból álló précesz követi, amely egy terjedelmes, tizennégy könyörgésből álló sorozatban csúcsosodik ki. Ez a föloldozást kérő imáknak egy minden különösebb rendszert nélkülöző gyűjteménye. Az sem biztos, hogy teljes egészében használták: forrásunkban a tizennegyedik tétel után két könyörgés erejéig véletlenül újakezdődik a sorozat. Mindenesetre a második szakasz főimájával egyenértékű módon zárja le a teljes visszafogadást. Amikor befejeződik, a vezeklők fölkelnek a földről, a püspök pedig békecsókot vált velük, a tiszteletadás és az egy közösséghez tartozás jelét.

Térben a rítussor három határsávon való átlépésből, hierarchikusan emelkedő szentségű térszakaszok bejárásából áll. Az első határátlépés mintegy előkészület: az átriumon való háromrészes, a hívogató antifónákra felelő, de térdhajtások által többször megszakított áthaladás. A második határátlépés a tulajdonképpeni belépés a templomba, amikor a püspök szerepja segítségével kézen fogva bevezeti a vezeklőket a templom közepére. Végül a harmadik határátlépés a templom közepéről a kórusba való bevonulás, ahol a mindenszentek litániája a szentek polgártársainak, a püspök békecsókja pedig testvéreknek nyilvánítja a vezeklőket. Mindhárom vonulást, azaz processziót antifóna és zsoltárének kíséri, de az elsőnél csak lassan, szaggatottan bontakozik ki az ének is.

Szövegileg három allokúció és két euchologikus (imákból álló), szakramentális szakasz jelöli a megállásokat, azaz a stációkat. Az allokúciók összekötő és tagoló szerepű rítuselemek, az euchológiai szakaszok önálló „események”: alattuk a vezeklők, mint más rítusokban a szentelendők, földre borulnak. A leghangsúlyosabb szakasz, a szertartás logikai középpontja a templomba való belépést megelőző és lehetővé tevő fő-

íma, amelyet szimmetrikusan vesznek körül az allokúciók és a processziók. A templom közepére való belépés után látszólag megtörik a szimmetria, de ez már egy másik, posztlimináris szakasz, amely önálló logikát követ, és nem az átmeneti, hanem a megszentelő rítusokhoz hasonlít abból a szempontból, hogy itt az euchologikus rész nem az átmenet föltétele, hanem betetőzés.

I. A negatív állapot fölszámolása

1. PROCESSZIÓ (belépés az átriumtól a kapuig)
  - (a) Antifóna: *Venite filii audite me* (3×)
  - (b) Formula: *Flectamus genua, Levate* (3×)
  - (c) Antifóna: *Venite filii audite me*
  - (d) Zsoltár: *Benedicam Dominum in omni tempore*
2. STÁCIÓ (szakramentális rész: a vezeklők alkalmassá tétele a belépésre a kapuban)
  - (a) Allokúció: *Adest o venerabilis pontifex*
  - (b) 5 zsoltár, précesz
  - (c) Könyörgés: *Adesto Domine supplicationibus nostris* (apológia)
  - (d) Könyörgés: *Deus qui humani generis benignissimus es conditor* (főima)
  - (e) Könyörgés: *Praesta quaesumus Domine his famulis tuis* (lezárás)
  - (f) Allokúció: *Redintegra in eis apostolice pontifex*
3. PROCESSZIÓ (a kaputól a templom közepéig)
  - (a) Antifóna: *Venite filii audite me*
  - (b) Zsoltár: *Benedicam Dominum in omni tempore*
4. STÁCIÓ (megérkezés a templom közepére, az Egyház ölébe, a visszafogadás vége)
  - (a) Allokúció: *Audivistis fratres carissimi qualiter primus homo*

II. A pozitív állapot megerősítése

5. PROCESSZIÓ (a templom közepétől a kórusig)
  - (a) Antifóna: *Cor mundum crea in me Deus*
  - (b) Zsoltár: *Miserere mei Deus secundum magnam*
6. STÁCIÓ (földrehozás, megszentelés és a közösség kinyilvánítása)
  - (a) Litánia
  - (b) Précesz
  - (c) 14 könyörgés
  - (d) Békecsók

A vezeklők kiűzése hamvazószerdán

A nyilvános vezeklés megkezdésének közösségi, az egyházi évben hamvazószerdára rögzített, liturgikusan kidolgozott formája a nagycsütörtöki rítus megfordítása, logikai párja. Minden bizonnyal későbbi is nála, és nem egyházfegyelmi szükséglet, hanem a szimbolikus gesztusokra érzékenyebb, liturgikus lelkület hozta létre. Jóllehet a vezek-

lők körülhatárolt csoportjára vonatkozik, nem függetleníthető attól, hogy a vezeklőkben a teljes keresztény társadalom önmaga kivételét látta. A szertartás változatokban élt, az alábbi ismertetésben megint a legkorábbi magyarországi emléket használok.¹⁷

Az első mozzanat a hamu megáldása, amely egy exorcizmussal és két könyörgéssel történik. Az exorcizmus a tárgyszentelések egy részének kezdőtétele, szegregációs rítus, amely azt a célt szolgálja, hogy az evilági anyagot, amely a keresztény tanítás szerint az eredeti bűn óta a gonosz lélek hatalmának van alávetve, kivonja e befolyás alól, és alkalmassá tegye a szentelményi jelleg hordozására. A szöveg bibliai eseményeket idéz föl: az áldozati borjú hamvának a népre hintését Mózes által és a niniveiek hamuban és szőrzsákban tartott bűnbánatát Jónás próféta szavára. A két könyörgés az őszinte bűnbánat és a bűnbocsánat áldásait kéri, de a középkori tárgyszentelésekhez hasonlóan némi általános apotropaikus-profilaktikus hatást is tulajdonít a szent hamunak.

Mínthogy a hamu csak „nyersanyaga” a rítusnak, a tulajdonképpeni szertartás ez után, az *Exaudi nos, Domine* („Hallgass meg minket, Urunk”) antifóna éneklésével kezdődik. A tétel szövege nem sokat árul el funkciójáról. Többet mond, ha tudjuk: az *Exaudi* antifóna, illetve párja, az *Exsurge* a Róma-városi liturgiában az engesztelő processziók jellegzetes nyitánya volt: a válsághelyzetekben megnyilvánuló közösségi vezeklés magatartásmintáit idézi föl. Processzióindító tétel a szertartás itt következő, „legókoribb” könyörgése,¹⁸ a *Concede nobis, Domine, praesidia militiae Christianae* („Engedd nekünk, Urunk, a keresztény katonáskodás oltalmát”) is. Eredetileg akkor imádkozták, amikor a Szent Anasztázia-bazilikában összegyűlt római nép megindult a nap, vagyis hamvazószerda stációs temploma, az aventinusi Szent Szabina-bazilika felé. A processzió azonban nem itt, hanem majd csak a vezeklők kiűzetése után fog következni, ami egyértelmű nyoma a szertartás bővülésének. A rítus „új”, a nyilvános vezekléshez kötődő szakasza a korai római forrásokból ismert anyagba ékelődik, a processzióindító könyörgés és maga a processzió közé. A kompozíció azonban így sem logikátlan. Az *Exaudi* antifóna által fölidézett piakuláris hangulat és a *Concede* könyörgés katonai lexikája (*praesidium, militia, pugnare, munire, auxilium*) is alkalmasan készíti elő a folytatást. Ez utóbbi ugyanis nemcsak azt a homiletikai toposzt idézi föl, hogy a nagybőjt a lelki ellenséggel szemben folytatott harc, hanem közvetve utal a katonáskodásnak egy másik vetületére is. A katona kivonul a társadalmi térből — klasszikus műveltségűeknek a kora tavaszi rítusról a Salius-papok márciusi processziója juthat eszükbe—, és más nagybőjti szövegek kimondottan az *excubiae* szóval („őrállás”, de etimologikusan „szabad ég alatt hálás”) jelölik a katonáskodást.¹⁹ Márpedig kire lehet ez érvényes inkább, mint a vezeklőkre?

A harmadik szakasz a hamvazás szertartása, amely itt már az egész gyülekezetet érinti. Egy Európa-szerte elterjedt énektétel, az *Immutemur habitu in cinere et cilicio* („Váltsunk öltözetet hamuban és szőrzsákban”) kíséri, ezalatt a pap a *Memento, quia cinis et pulvis es* („Emlékezzél, hogy hamu és por vagy”) kezdetű formulával helyezi a hamut a fejekre.

A másik általánosan elterjedt hamvazási ének viszont, a *Iuxta vestibulum et altare* („A tornác és az oltár mellett”) itt új szerepet kap. Ebben a tornác említése vetíti előre a vezeklők „küszöbön álló” határátlépését, és valóban: a hamvazás végeztével, ennek

éneklése alatt a klérus egy körmeneti kereszt nyomában a kórusból a templom közepére vonul: ez ugyanaz a *gremium ecclesiae*, ahol a nagycsütörtöki visszafogadás negatív szakasza befejeződött. Itt hangzik el a hamvazás utáni könyörgés, majd előszólítják a vezeklőket, akik a szertartásnak a kórusban celebrált részén állapotuknál fogva nem vehettek részt. Megint létrejön a két pólus: a klérusé és a vezeklőké, de a szolidaritás is újra biztosítva van köztük, mert a klérus hamuval a fején, a vezeklőkkel azonosulva járul amazok elé.

Ahogyan a fordított irányú határátlépés előtt, itt is egy statikus, zoltárokból és három —ezúttal rövid— könyörgésből álló rész következik, amely alatt a vezeklők a földre borulnak. Most a hét bűnbánati zoltárt mondják el, a könyörgések pedig bűnbocsánatot kérnek. Utána mindnyájan fölállnak, és a püspök kiveti őket a templomból. A menetben a vezeklők a kereszt előtt haladnak: ez kifordított ceremónia, mert a processziók máskor a kereszt mögött haladnak. A kereszt a kultikus tér középpontját jelenti, a szentet, az isteni jelenlétet lokalizálja. Ez a jelenlét nem vezeti a vezeklőket, és nem is tart velük, amikor kivettetnek a vallási és társadalmi térből, hanem mintegy maga előtt tolja, kikényszeríti őket onnan. Ezt értelmezi a menetet kísérő ének, az *In sudore vultus tui* („Orcád verejtékével”) responzórium is. A tétel eredeti helye a hetvenedvasárnapi liturgiában van, a Genézis elejének olvasásához, az úgynevezett Ádám-históriához kötődik, Isten szavait elevenítve föl, amelyeket Ádámhoz intéz az ősbűn elkövetése után és a paradicsomkertből való kiűzetés előtt. Ebben a helyzetben mintegy a kereszt beszél, de azonossá válik azzal a kétélű, tüzes kardot tartó kérubbal is, aki az összülvőket kiűzte, és a paradicsomkert bejáratát elzárta előlük.

E képzettársítást tovább erősíti az ordónak egy bővebb, a XIV. századból ismert redakciója, amely ezt a formulát mondhatja a püspökkel a vezeklők kivetésekor: *Ecce, eieceris hodie a sinu matris tuae sanctae Ecclesiae propter peccatum tuum, sicut Adam, primus homo eiectus est de paradiso propter transgressionem suam.* („Íme, kivettettel e napon anyádnak, a Szentegyháznak öléből a te vétkezedért, amiképpen Ádám, az első ember kivettetett a paradicsomból az ő törvényszegéséért.” Ugyanez a forrás a három rövidebb után még egy hosszabb, a nagycsütörtöki főima párhuzamának tekinthető könyörgést is beiktat, amely szintén a paradicsomból való kiűzetésre hivatkozik, majd külön hamvazást ír elő a vezeklőknek (az előzőben nem részesülhettek), és átadja nekik a zarándokbotot, mindkettőt liturgikus formula kíséretében. Ez alakilag emlékeztet a pozitív célú szentelésekben a *traditio instrumentorum*-ra, a hivatal jellemző eszközeinek átadására. Kifejezésre juttatja, hogy a vezeklő negatív állapota ellenére mintegy „fölszentelt”, azaz elkülönített szereplője a vallásos-rituális világképnek.

A kapu előtt, a kétféle tér határán azonban a vigasztaló jelleg válik uralkodóvá. A püspök allokúciót intéz a vezeklőkhöz, amelyben hangsúlyozza, mekkora különbség van az igazak között, akik Istennel és az ő szentjeivel a templomban maradnak, és a bűnösök között, akik az ördöggel örök kárhozatra vettetnek, föltéve, hogy bűnbánatot nem tartanak. Mivel itt épp az utóbbi történik, a buzdítás végkicsengése megnyugtató, sőt a rubrika inti a püspököt, hogy tapintattal, óvatosan fogalmazzon, nehogy a vezeklők reményüket veszítsék. Ezt a vigasztaló jelleget támogatja a klérus visszatérése közben énekelt responzórium, a *Tribularer, si nescirem* („Gyötrődnék, ha nem tud-

nám”), amelynek verzusa Szent Péter könnyeire hivatkozik — a megbocsátást hozó bűnbánat hasonlóan emblemikus esete ez, mint a másik ordóban Dávid királyé. A templomba visszatérve egy utolsó könyörgés hangzik el a vezeklőkért, majd következik a szokásos, mise előtti processzió. Ez már nem a vezeklők kiűzésének része, hanem annak az eredeti, Róma-városi szertartásrendnek a folytatása, amely a hamvazás előtt, a processzióindító könyörgés után szakadt meg.

Térben a szertartás három helyszínen zajlik. Első szakasza a vezeklők távollétében, a templom kórusában és szentélyében: itt áldják meg a hamut, és veszik magukra a klérus tagjai. A második szakasz a templom közepén, a klérus és a vezeklők közösségében: itt kerül sor a bűnbánat kinyilvánítására a hét bűnbánati zsoltárral, és itt erősítik meg a vezeklőket az értük mondott imák sorozatával, a szentelményi jellegű hamu és a bot által. Ez utóbbi állapotuk jelképe, amely biztosítja, hogy a környező társadalom azonosítani tudja nyilvános vezeklői státusukat. A harmadik szakasz a templom kapujában megy végbe: itt hangzik el a kiűzés formulája és a püspök intő-vigasztaló beszéde. A negyedik szakasz az első térbe, a kórusba való visszatérés, hiszen a rítust ebben az esetben a klérus szempontjából írják le a források. Ebben a gyakorlati tényezőkön kívül (ők használták a könyvet) annak is szerepe van, hogy a klérus részéről sértetlen a vallási képesség, a kultuszközösség és az Istenhez fordulás lehetősége, míg a vezeklők —ezektől a lehetőségektől megfosztatván— mindenben a másik pólus közbenjárására vannak utalva. Ezt fejezi ki, hogy a rítussor első és utolsó teréből ki vannak zárva.

Szövegileg a nagycsüörtökinél differenciálatlanabb a rítus. Ezt a kor és a környezet nem indokolná. Sokkal inkább arról van szó, hogy míg a visszafogadás szakramentális, azaz „hatékony” eljárás, amelyben valódi állapotváltozás következik be, addig a kiűzés mimetikus, a már fönnálló állapotot pusztán megjelenítő cselekmény. Lényege a határhelyzet és a határátlépés dramatizálása, a kiűzés tényének nyomatékosítása, mindezekelőtt azzal, hogy egy térbeli határátlépéssel modellezi, és „mitikus” öseseménynek felelteti meg. Ugyanakkor, mivel a kiűzés nem büntetés-végrehajtás, hanem a vezeklés és ezzel a visszafogadás előfeltétele, nem hiányoznak a szolidaritás és a vigasztalás gesztusai sem: ez elsősorban a klérus hamvazkodásában, a bűnbánati zsoltárok közös elmondásában és a Péter könnyeiről szóló rezponzóriumban mutatkozik meg.

I. A szentélyben és a kórusban (vezeklők nélkül)

1. STÁCIÓ (hamuszentelés)

- (a) Exorcizmus: *Exorcizo te cinis*
- (b) Könyörgés: *Omnipotens sempiterna Deus parce metuentibus*
- (c) Könyörgés: *Deus qui non mortem*

2. PROCESSZIÓ (csak a csonka kezdete, átértelmezett maradványelemek)

- (a) Antifóna: *Exaudi nos Domine*
- (b) Zsoltár: *Salvum me fac*
- (c) Formula: *Flectamus genua, Levate*
- (d) Könyörgés: *Concede nobis Domine praesidia militiae Christianae*

3. STÁCIÓ (hamvazás)

- (a) Antifóna: *Immutemur habitu*
- (b) Zsoltár: *Deus misereatur nostri*
- (c) Formula: *Memento quia cinis es*
- (d) Antifóna: *Iuxta vestibulum et altare*
- (e) Formula: *Flectamus genua, Levate*
- (f) Könyörgés: *Deus qui humiliatione flecteris*

II. A templom közepén (vezeklőkkel)

4. PROCESSZIÓ (énekkíséret nélkül)

5. STÁCIÓ (a bűnbánat kinyilvánítása és könyörgés a vezeklőkért [hamvazás és a bot átadása])

- (a) Hét bűnbánati zsoltár
[Verzikulus: *Peccavimus Domine cum patribus nostris*]²⁰
- (b) Könyörgés: *Exaudi Domine quaesumus preces nostras*
- (c) Könyörgés: *Praeveniat hos famulos tuos*
- (d) Könyörgés: *Adesto Domine supplicationibus nostris nec sit ab his famulis tuis*
[Formula: *Memento homo quia cinis es*
Könyörgés: *Omnipotens sempiternus Deus qui primo homini*
Formula: *Contere cor tuum*
Könyörgés: *Adsit quaesumus Domine*
Formula: *Ecce eiiceres hodie*]

III. A kapu előtt (vezeklőkkel)

6. PROCESSZIÓ (mimézis és hivatkozás az őseseményre)

- (a) Responzórium: *In sudore vultus tui*
- (b) Verzus: *Maledicta terra in opere tuo*

7. STÁCIÓ (vigasztalás)

- (a) Allokúció

IV. A kórusban (vezeklők nélkül)

8. PROCESSZIÓ (vigasztalás és a klérus visszatérése)

- (a) Responzórium: *Tribularer si nescirem*
- (b) Verzus: *Et Petrum lacrimantem*

9. STÁCIÓ (könyörgés a vezeklőkért)

- (a) Verzikulus: *Si iniquitates observaveris*
- (b) Könyörgés: *Domine Deus noster qui offensione nostra*
[Könyörgés: *Deus cuius indulgentia cuncti indigent*]

10. PROCESSZIÓ (a csonka 2. processzió folytatása a mise előtt)

- (a) Responzórium: *Paradisi portas*
- (b) Verzus: *Ecce nunc tempus acceptabile*

[Kyrie, Pater noster

Verzikulus: *Domine non secundum peccata nostra*]

(c) Könyörgés: *Domine ne in ira tua* [*Exauditor omnium*]

(d) Responzórium: *Emendemus in melius*

Jegyzetek

A tanulmány az OTKA K 78680 számú, „Középkori pontifikálék Magyarországon” című kutatási programjának keretében készült.

¹ A római pontifikálének az újkorban általános formája egy XIII. század végi redakcióra megy vissza, amely természetesen korábbi anyagokat dolgoz össze és rendez újra. A tridenti zsinat utáni *editio princeps* hasonmás kiadása: Manlio Sodi – Achille Maria Triacca, *Pontificale Romanum. Editio princeps (1595–1596)* (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 1), Libreria Editrice Vaticana, Vatikánváros, 1997. A könyv első jelentős átdolgozása (kihagyásokkal és egyszerűsítésekkel) 1961-ben, XXIII. János pápa előző évi reformintézkedései után jelent meg. Ennek estek áldozatul a vezeklési rítusok is. A két változat közti különbségeket a hasonmás kiadás bevezetője táblázatosan szemlélteti.

² A vonatkozó patrisztikus szövegek hozzáférhetők a jól ismert szövegkiadás-sorozatokban. Tematikus szöveggyűjtemény: Ambrosius – Cyprianus – Tertullianus, *Liber de lapsis*, Nutt, London 1869. Magyarul is megjelent Perendy László SchP hasznos bevezetőjével: Szent Amburs, *A kötelességekről. A bűnbánatról* (Ókeresztény Örökségünk 9), Jel, Budapest 2005, 285skk. (Ford. Hrotkó Géza).

³ A téma gazdag, főleg francia nyelvű szakirodalmá mellett értékes tanulmány magyarul: Fehérvári Jákó OSB, „A tarifás bűnbánat két VI. század végi recepciója – Esettanulmány”: *Praeconia* 1 (2006) 42–55.

⁴ Itt és a továbbiakban szívesen használom van Gennep és Durkheim néhány találó kategóriáját, anélkül, hogy az általuk képviselt vallástudományi megközelítések mellett elkötelezném magam. A sok kiadást látott klasszikusok új, magyar fordításai: Arnold van Gennep, *Átmeneti rítusok* (Kultúrák keresztútján 9), MTA Néprajzi Kutatóintézete – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan, Budapest, 2007. (Ford. Vargyas Gábor) és Émile Durkheim, *A vallási élet elemi formái*, L'Harmattan, Budapest, 2004. (Ford. Vargyas Zoltán).

⁵ A műfaj ismertetése: Cyrille Vogel, *Les 'libri paenitentiales'* (Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental 27), Brepols, Tournai, 1978.

⁶ Egyes XV–XVI. századi német agendák (pl. Regensburg, Passau, Minden) megőrizték a vezeklők kiűzésének egy egyszerűsített, áldozópap által is elvégezhető változatát. Az alábbi felsorolás forrása: *Agenda sive benedictionale de actibus Ecclesiae secundum chorum et observationem ecclesiae Pataviensis*, Bázél, 1514, 56^v–57^r.

⁷ Kifejezetten is megfogalmazza ezt pl. Krisztián mainzi érsek pontifikáléja a XII. század utolsó negyedéből: Párizs, Bibliothèque nationale de France, Lat. 946, 93^r (eredetileg számozatlan fólió).

⁸ A legalább évenkénti gyónást és áldozást a IV. lateráni zsinat (1215) tette kötelezővé, éppen azért, hogy megakadályozza az eucharisztikus közösségből való tartós kimaradást.

⁹ A katekumenátus rítusainak legkorábbi forrása az úgynevezett XI. Ordo Romanus és a Sacramentarium Gelasianum Vetus. Szövegkiadásai: Michel Andrieu, *Les Ordines Romani du haut moyen âge* (Spicilegium sacrum Lovaniense 11, 23, 24, 28, 29), Peeters, Louvain, 1931–1961. és Cunibert Mohlberg OSB – Leo Eizenhöfer OSB – Petrus Siffrin OSB, *Liber sacramentorum Romanae ecclesiae ordinis anni circuli* (Cod. Vat. Reg. lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56) (*Sacramentarium Gelasianum*) (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 4), Casa Editrice Herder, Róma, 1960.

¹⁰ Edmond Martène OSB, *De antiquis ecclesiae ritibus etc.*, Rouen, 1700. Újabb kiadása: Antwerpen, 1737, ennek hasonmás kiadása: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1967–1969. A böjti lepelről: III. 186–187. (IV. könyv XIX. fejezet 6–8.).

¹¹ Itt ismét a főntebb hivatkozott szakramentáriumra és római ordókra utalok. A korai anyag tartalmi áttekintéséhez: Cyrille Vogel, *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources. Revised and Translated by William Storey and Niels Rasmussen*, Pastoral Press, Portland – Oregon, 1986.

¹² Ennek emléke, hogy a vezeklők hamvazószerdai kiűzése mellett számos forrás tartalmaz egy másikat, egy-egy vezeklő kötetlen időben való kiűzését szabályozó ordót, általában *Ordo ad dandam paenitentiam* címmel.

¹³ A változatok összehasonlító elemzését készülő monográfiámban végzem el: *The Making of a Use. The Chartvirgus Pontifical and the 11th Century Creation of the Hungarian Liturgical Tradition*.

¹⁴ Forrása az esztergomi hagyományt képviselő, úgynevezett Hartvik-agenda a XI. század végéről: Zágráb, Knjižnica Metropolitana, MR 165, 44^r skk. A kézirat saját kiadásomban megjelenés előtt áll: *Pontificale Chartvirgi* (Monumenta Ritualia Hungarica 3), Argumentum, Budapest, 2013. A szertartás ezen kívül egy, alább idézendő XIV. századi misszale töredéke őrizte meg: Nagyszombat, Literárny Archiv Spolku Svätého Vojtecha Fasc. 322, Nr. 10. (Czagány Zsuzsa fölfedezése). A töredéket a XIX. században még sértetlen kódexből írta át: Dankó József, *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae*, Franklin, Budapest, 1893, 577. (28. jegyzet). A rítus magyar változatát közli még a két kiadásban fennmaradt *Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam almae ecclesiae Agriensis* (Krakkó, 1509 és Velence, 1514). Kommentált, háromnyelvű kiadásban: Dobszay László, *Liber Ordinarius Agriensis (1509)* (Musicalia Danubiana Subsidia 1), MTA Zenetudományi Intézet, Budapest, 2000, 54–55. (219. bekezdés).

¹⁵ Ilyen részletesen kidolgozott, szinte túlfinomult formát képvisel a kuriális-római pontifikále. Ezt a változatot magyarul is érzékletesen írja le és kommentálja Pius Parsch, *Üdvösség éve. Az egyházi év liturgiájának magyarázata II. A húsvéti idő*, Szociális Missziótársulat, Budapest, 1937, 251–254. (Ford. Halamka Gyula SchP – Bátky Miklós SchP – Szamek József SchP)

¹⁶ A liturgikus terek jellegéről és funkciójáról számos tanulmányt írtam. A periférikus terekkel elsősorban az „Istenünk tornácaiban». Az osztott templomter jelentőségéről”: *Magyar Egyházzene* 9 (2001/2002) 171–182. szől.

¹⁷ Hartvik-agenda 34^r skk. Közvetlen szövegtörténeti leszármazottja a XIV. századból, betoldásokkal: Bratislava, Archiv Mesta EC. Lad. 3 & EL. 18, 29^v skk., hasonmás kiadásban: Szendrei Janka – Richard Ribarič, *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio* (Musicalia Danubiana 1), Budapest, 1982, 162.

¹⁸ A római liturgia karolingkor előtti, úgynevezett órómai változatának a főntebb idézettekén kívül legfontosabb szövegkiadása: Jean Deshusses, *Le sacramentaire grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits I–III* (Spicilegium Friburgense 16, 24, 28), Éditions Universitaires, Fribourg, 1971–1982.

¹⁹ Elsősorban homiletikai szövegekben. Ami a liturgikus szóhasználatot illeti, ehhez monumentális segédletet kínál Jean Deshusses – Benoît Darragon, *Concordances et tableaux pour l'étude des grands Sacramentaires I–III/1–3* (Spicilegium Friburgense Subsidia 9–14), Éditions Universitaires, Fribourg, 1982–1983.

²⁰ Szögletes zárójelek közt, beljebbezéssel a XIV. századi forrás többleteit különböztetem meg.